

НАЗВИ ОСІБ НА -АНИ (-ЯНИ) В ДАВНЬОРУСЬКОУКРАЇНСЬКІЙ МОВІ XI-XIII СТ.

З'ясовано походження суфікса -ани (-яни), набуття ним властивості творити іменники *pluralia tantum*, описано лексико-словотвірні типи назв осіб з цим формантом в українській мові XI-XIII ст.

Ключові слова: словотвірна структура, словотвірне значення, іменники *pluralia tantum*, суфіксація, назви осіб.

Давній руськоукраїнський суфікс **-ане (-ане)/-аны (-аны)**, має досить цікаве походження. Його праслов'янський попередник **-ѣнь / -ѣно**, який, мабуть, належить до балто-слов'янських інновацій [3, 52] міг творити назви людей, приєднуючись до найменувань місць, де вони мешкали або з яких походили [8, 129]. Ці номени, зрозуміло, змінювалися за відмінками. Саме в цей час набуває продуктивності суфікс **-инь**, що є, очевидно, індосвропейським архаїзмом [3, 38], він континує давні **-inos** та **-einos** [8, 120]. Цей формант творив, перш за все, сингулятиви від збірних особових назв, від іменувань мешканців за територіальною, етнічною, соціальною ознакою, найменувань племен типу *bratinь* “брат” від зб. *bratъja*, *gospodinь* “пан, володар” від зб. *gospada* “панство”, *l'udinь* “людина” від зб. *l'udъ*, *l'udъje* тощо [8, 120, 6, 23]. Н.П.Романова резонно вважає сингулятивну функцію первинною, на основі якої розвинулося значення певної належності, національності [5, 119]. В.Вондрак у колі структур із цим суфіксом указує на назви осіб за належністю до народу, релігії, стану або мешкання, певної місцевості [9, 496]. Активність згаданого афікса зумовила його появу в структурі слова навіть як надлишкового елемента, наприклад: *Неврод гигантинь* (XI/XIII-XIV ХА 127) “те саме, що *гигант*”; *не оскудѣють князь ѡ(т) [и]юды ни властелинъ* (335) “те саме, що *властель*”; *гридинь* (XI/XV СлРЯ IV 136) “те саме, що *гридь* – княжий дружинник”; *попинь бѣловѣжъ* (XII СНСК 153) “те саме, що *попъ*”, пор. також *ц-сл дѣлателинъ* (XI-XII СлРЯ IV 204) “те саме, що *делатель*”. Експансія суфікса **-инь** спричинила накладання словотворчого засобу вираження одиничності на морфологічний: цей суфікс приєднувався до іменників на **-ѣнь / -ѣно**, що були в формі однини. У результаті цього з'явився формант **ѣн-инь** та його пізніший варіант **-jan-inь** із тим же сингулятивним значенням. Мова відреагувала на це симетрично: у множинних формах цих іменників суфікс **-ѣнь / -ѣно** по-

чав сприйматися як спеціалізований засіб творення іменників *pluralia tantum* типу *galilĕane, polĭane*.

Деривати на **ане (-ане)/-аны (-аны)** з множинним значенням досить добре представлені в пам'ятках української мови XI-XIII ст. Зокрема, в обстежених текстах та словниках, що відображають мову цього періоду, маємо кілька відіменникових лексико-словотвірних типів.

1. Назви осіб **за загальними найменуваннями місць проживання**: *прозвашася Полане* (1118/1377 ПВЛ 6) прасл. *polĭane* похідне від *polje* “поле, рівнина, відкрите місце” (Ф III 322, ЕСУМ IV 507); *и нарекошася ... Древлане* (1118/1377 ПВЛ 6) (*древо*); *епархиане* (XII СДЯ III 212) “особи, які належать до єпархії, живуть в ній”; *моваше ... Горожаномъ* (к. XII/бл. 1425 ЛК 282); *Кончане* (XIII/XIV СлРЯ VII 284) “жителі якогось району (кінця) як адміністративної одиниці”. *Вѣсть блхоутъ подали имъ лѣхове Украинѣ* (к. XIII/бл. 1425 ЛГВ 864) “жителі *оукраинъ* – околиць Київської Русі”; Пор. новгородські: *въ волости твоє и толико води пити в городицанъ а рушанъ скорбѣ про городицѣне* (XII НГБ №10); *а тогды Злицанѣ поминаѣ* (др.пол. XIII-поч. XIV НГБ № 140) “жителі вулиці” тощо.

2. Найменування осіб **за власними назвами місць проживання**: *онъ въ елинѣхъ и римлѣхъ црьство бѣу покори* (1037-1050/XV ІлСл 96); *къ погыбѣли Содомлѣнъ* (XI/XIII-XIV ХА 5) “жителі м. *Содома*”; *юже Арею наричють Асоурѣне* (34) “жителі країни *Ассирії* (*Асюри, Осурії*)”; *Персане свѣдѣтелствоую(т)* (73) (*Персія*); *Идоумѣяны* же *и Аманитѣяны* же *и Соурѣяны ... противоу ѣмоу исполшишася* (134) “жителі країни *Ідумеї*”, “жителі міста *Амман*”; “мешканці міста (або пустелі) *Сур*, розташованого(-ої) між Палестиною і Єгиптом” [див. Библейская энциклопедия 1891 682] *очютивше же ся самаряне* (XI/XUI ИФ 170) “жителі міста *Самарія*”; *прозвашася ... Поморѣне* (1118/1377 ПВЛ 6) “західнослов'янські племена, жителі *Помор'я*”; *Афетово же колѣно и то Варѣзи свеи оурмане Готѣ Русь Англѣнѣ Галичанѣ Волохове Римлѣнѣ ... и прочии присѣдѣтъ ѱ(т) запада къ полуденью и съсѣдѣтсѣ съ племенемъ Хамовомъ* (1118/бл. 1425 ПВЛ 4) *прозвашася ... Мазовшане* (1118/1377 ПВЛ 6) “в IX-XI ст. західнослов'янське плем'я, яке розселилося в *Мазовії* (*Мазовіе*, пол. *Mazowsze*), історичній області Польщі”; *нарекоша(с) Полочане рѣчки ради юже втечетъ въ Двину имѣнемъ Полота* (6); *Бужане* (11); *погибоша Єюптѣне* (17) (*Єюпет*); *велѣ смо ити на Мадимѣанъ* (105); *Корсунѣне* (121); *и не приѣша ко Къпане* (147); *придоша ко Мѣнську. И Мѣнѣне затво-*

ришася в градѣ (166); и вдишася Лучане (205) (Луцьк); и посла та на Смоленяны (к.ХІІ/бл.1425 ЛК 342) тамо съ с нами соимемъ атъ идет ко мнѣ съ Смоленяни и с Новгородци (344) “жителі м. Смольне”; и нача слатися ко Дрючаномъ (493) від назви міста Друцьк (Дрютьск, Дрътеск, Дръютек, Друтеск, Друческ), яке стало столицею Друцького князівства; Москьялани же слышавше (601); и Берестыане вси избиша ѣ (к.ХІІІ/бл.1425 ЛГВ 754); Козланѣ жѣ свѣтъ створише (780); Краковланы (831); поиде с Пыняны (861); послав Городяны (871); и Холъмлянѣ придоша к нему (884) та ін.. Углицане замерзли (ХІІІ НГБ №69) “жителі міста Углич” та ін.

3. Назви осіб за належністю до віровчення, пов’язаного з іменем певної особи, яка була засновником цих учень: ть много неистовься на кр(с)яны (ХІ/ХІІІ-ХІV ХА 12) “хрещені люди”, пов’язане з іменем Христос [7, I 442-443], російське значення “селяни, хлібороби” закріпилося лише в російській мові з ХІVст. під впливом монголо-татарських завойовників*; ариане (ХІІ СДЯ I 93) “прихильники однієї із ересей – арианства” від імені Арий; авдине (ХІІ 72) “прихильники ересі, пов’язані з іменем Авдія”; адамане (ХІІ 74) “прихильники однієї із ересей, пов’язані з іменем Адам”; актиане (ХІІ 76) “прихильники ересі, яка є відгалуженням арианства”, співвідносне з іменем Актиш; аполинаричане (89) “прибічники ересі, пов’язані з ім’ям Аполінарія”; апеліане (ХІІ 89) “прибічники однієї ересі”, від Апелесъ з відтинанням -ес; дамиталяне (ХІІ ІІ 424) (Дамитанъ); диоскорічане (там само 468) “послідовники олександрійського патріарха”, співвідносне з Диоскоръ; квномічане (ХІІ СДЯ ІІІ 178) “послідовники ересі”, співвідносне з квномиш.

За цим зразком утворено ряд інших найменувань прибічників (послідовників) тих, хто сповідав еретичні віровчення. Неважко помітити, що ці назви могли творитися від скорочених форм твірної основи, звідси варіант суфікса -чане, пор.: калоръвасѣчане (ХІІ СДЯ ІV 243) співвідносне з Колорвасъ; маркелічане (там само 506) співвідносне з Маркель; мелетічане (там само 522) (Мелетш); менандричане (там само 523); (Менандръ); оригеніяне (ХІІ СлРЯ ХІІІ 68) (Оригенъ); пифагоряне (ХІІ СлРЯ ХV 63) “послідовники релігійно-філософського вчення давньогрецького філософа Піфагора”; севирияне (ХІІ СлРЯ ХХІV 14) (Севирь); сифіяне (ХІІ СлРЯ ХХІV 159) (Сифъ); аделфічане (1284 СДЯ ІІ 486) (Аделфш); донатічане

*Завойовники-магометани вважали себе вищою расою порівняно з християнами (крестьянами), яких монголо-татари вважали нижчою расою Отже, віросповідальний сенс слова перейшов у соціальний. Наприкінці ХІV ст. термін “крестьянин” означав увесь російський народ, на противагу монгольським загарбникам. Росіяни погоджувалися з цією назвою, бо вона підкреслювала їхню відмінність від татар.

(1284 СДЯ III 52) (*Донатана*); *евстафитане* (Там само 178) (*Євстафий*); *квтихитане* (Там само) (*Євтихий*); *епикоургане* (Там само 213) (*Епикуръ*); *ермогенгане* (1284 СДЯ III 218) (*Гермогенъ*); *иородитане* (1284 СДЯ IV 164) (*Иродъ*); *исаитане* (Там само 166) (*Исаита*); *карпократитане* (Там само 205) (*Карпократь*); *кердонитане* (209) (*Кердонъ*); *ламълетитане* (388) (*Лампети*) тощо.

Кілька найменувань можна віднести до плюративів, що позначають збірні назви осіб *за соціальним становищем*: *и пришедъше клирошани* (к. XII/бл. 1425 ЛК 592) “член клиру, священослужитель”. У Літописі Київському фіксується назва *дворане*: *горожане же Бѣлюбъскыи и дворане разграбиша домъ княжъ* (369-370) “слуги князя (вільні чи холопи), що виконували різні господарські й адміністративні обов’язки”, екземпліфікації в СДЯ з пам’яток переважно новгородського, псковського, смоленського походження (див. т. II 449-450) дають підстави думати, що це слово утворено на неукраїнських східнослов’янських теренах.

Зафіковано також поодинокі збірні назви людей за іншими ознаками, а саме: а) *за належністю до певного етносу, родини*: *посѣче Измаилѣны* (XI/XIII-XIV ХА 24) “потомки Ізмаїла, 12 синів якого стали правителями Ізмаїльських племен”; *и Моавитѣны, противоу ѡмоу исполчишасѧ* (134) “нащадки Моава, які поклонялися ідолам” (*Моав* > *моавитъ* > *моавитяны*); *о(т) нихъже родишасѧ гигантѣне* (55) “люди з племені гігантів”; *о(т)шедшоу на Огарѣны* (1118/1377 ПВЛ 21) “потомки Ізмаїла, сина Агарі”; б) *за предметом, який дає їм соціальну характеристику*: *Сикиритѣны же ихъ нарицахоу о(т) мечи, ѡже ношахоу* (XI/XIII-XIV ХА 227).

Гапакс *кличане*, що називає групу осіб *за тимчасовим заняттям*, мотивований іменником або дієсловом: *Всеволоду ловы дѣюущо звѣриньѧ .. и кличаномъ кликнувшимъ* (1118/1377 ПВЛ 214), пор. *кличи* “викрикувати, гучно кричати”, *клич* “крик, шум, лемент” (див. СДЯ IV 220). У церковнослов’янській пам’ятці фіксується й відчислівникова назва *десятчане* (XIII/XIV СлРЯ ІУ 236) “член одного десятка людей”.

Обстежений матеріал дає підстави думати, що набуття розгляданим формантом властивості творити іменники *pluralia tantum* розпочалася в праслов’янській мові, а завершилася після її розпаду на ґрунті окремих слов’янських мов. Вживаючись лише в множині, цей суфікс надавав похідному семантику сукупності. Рівночасно утверджувався в функції називання однієї особи чоловічого роду, як уже згадувалося, новий самостійний формант *-ѣп-инъ*, *-jan-inъ* [8, 119-120]. Давні морфологічні форми однини на *-ан*-виходили з ужитку. Кілька прикладів типу *Kraków*: *krakowian* в окремих слов’янських мовах наводить Ф.Славський

[8, I, 129], деякі структури на кшталт **крестьѣнь, гражданѣ** дослідники знаходять у старослов'янських текстах [див. 2, 269, 4, 338]. Пор. цел. *крестьянь* (1076 СлРЯ УШ 49) “християнин”; *магистриань* (XI-XII СлРЯ IX 6) “помічник магістра”. Показовим є, наприклад, той факт, що, за підрахунками укладачів СДЯ, часто вживане слово *кръстианинь* має 400 слововживань, а *кръстиань* – 82. Обидва слова мають значення “послідовник християнського віровчення” (див. СДЯ IV 313-314), пор. також *кръстиана* (22 слововживання) “послідовниця християнського віровчення”. Зрештою, це створило передумови для того, що в українській мові суфікс **-ани (-яни)** нині належить до найбільш продуктивних формантів, які творять іменники з множинним значенням.

ЛІТЕРАТУРА

1. Библиейская энциклопедия. – М.: ТЕРРА. 1891. – 903 с.
2. Ван-Вейк Н. История старославянского языка / Н. Ван-Вейк. – М.: Изд-во иностр. л-ры, 1957. – 368 с.
3. Мартынов В. В. Праславянская и балто-славянская деривация имен / В. В. Мартынов. – Минск: Наука и техника, 1973. – 59 с.
4. Мейе А. Общеславянский язык. / А. Мейе. – М.: Изд-во вост. л-ры, 1951. – 491 с.
5. Романова Н. П. Словотвір іменників // Вступ до порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов / Н. П. Романова. – К.: Наук. думка, 1966 – С. 114-174.
6. Самійленко С. П. Нариси з історичної морфології української мови / С. П. Самійленко. Ч. I. – К.: Рад. школа, 1964. – 235 с.
7. Черных П. Я. Историко-этимологический словарь современного русского языка. Т. I. – М.: Рус. яз. – Медиа, 2006. – 623 с.
8. Sławski F. Zarys słowotwórstwa prasłowiańskiego // Słownik pra-słowiański / F Sławski – Wrocław. Warszawa. Krakow. Gdańsk. Tom 1-3. 1974-1979.
9. Vondrak V. Vergleichende slavische Grammatik / V Vondrak – Göttingen, 1924, – XVIII. – 724 s.

ЕСУМ – Етимологічний словник української мови / за ред. Л. С. Мельничука: у 7 т. – К.: Наук. думка, 1982-2006. – Т. 1-5.

ЄвсЄ – Євсевієве євангеліє. Наукове видання. Пам'ятки української мови XIII ст., Серія канонічної літератури / Відп. ред. В. В. Німчук. – К., КСУ, 2001. – 320 с.

ИФ – Мещерский Н. А. История иудейской войны Иосифа Флавия в древнерусском переводе. - М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1958. – 578 с.

ИлСл – Слово о законѣ и благодати // Молдован А. М. “Слово о законе и благодати” Илариона. – К.: Наук. думка, 1984. – 238 с.

ЛГВ – Галицько-Волинський літопис // Полное собрание русских летописей. Т. 2 Ипатьевская летопись. – СПб., 1908. – С. 715-938

ЛК – Літопис Київський // Полное собрание русских летописей. Т.2 Ипатьевская летопись. – СПб., 1908. – С.285-715

НГБ – Янин В. П., Зализняк А. А. Новгородские грамоты на бересте. - М.: Наука, 1986. – 312 с.

ПВЛ/1425 – Повѣсть временныхъ лѣтъ // Полное собрание русских летописей. Т.2 Ипатьевская летопись. – СПб., 1908. – С.1-285

ПВЛ/1377 – Повѣсть временныхъ лѣтъ // Полное собрание русских летописей. Т.1 Лаврентьевская летопись. – Л., 1926-28. – С.1-240

СДЯ – Словарь древнерусского языка (XI-XIV вв.): В 10 т. / АН СССР. Ин-т рус. яз.; Гл. ред. Р. И. Аванесов. – М.: Рус. яз., 1988. Т. 1 – 4.

СлРЯ – Словарь русского языка XI-XVII вв. – М.: Наука, 1975 – 2006. – Вып. 1-27

СНСК – Высоцкий С.А, Средневековые надписи Софии киевской. – К.: Наук. думка, 1976. – 455 с.

Ф – Фасмер М. Этимологический словарь русского языка / Пер. с нем. и доп. О. Н. Трубачева. – М.: Прогресс, 1964 – 1973. – Т.1-4.

ХА – Книги времени и образы Георги мниха // Истрин В. И. Хроника Георгия Амартола в древнем славяно-русском переводе. – Пг., 1920. – Т. 1. – 612 с.

ЭССЯ – Этимологический словарь славянских языков: Праслав. лекс. фонд. / Под ред. О.Н.Трубачева. – М.: Наука, 1974 – 2005. – Вып. 1-31.

The origin of the suffix -ани (-яни), and its ability of gaining quality of forming pluralia tantum nouns were determined, lexis word forming types of names of nouns with this formant in the Ukrainian language of XI-XIII centuries were described.

Key words: *word forming structure, word forming meaning, pluralia tantum nouns, affixation, names of nouns.*

УДК 811.161.2'37(477.84)

Ганна Бучко,
Дмитро Бучко (Тернопіль)

НАЙДАВНІШІ ОЙКОНІМИ ТЕРНОПІЛЬЩИНИ ТА ЇХ ПОХОДЖЕННЯ

Назви багатьох поселень Тернопільщини належать до числа найстаріших не лише на досліджуваній нами території, але й України в цілому. В ойконімії названого краю нами виявлено кілька десятків назв поселень, виникнення яких припадає на княжий період Київської Русі. До них зараховуємо насамперед ті, що засвідчені в літописах княжої доби, а також ті, що зафіксовані в пізніших писемних пам'ятках, але які утворені від давньослов'янських (давньоукраїнських) дохристиянських імен за допомогою архаїчних словотворчих формантів; ми враховуємо ще інші ознаки, що пов'язують ці назви з княжим періодом.

Ключові слова: антропонім, ойконім, топонім.